

УДК 340.1

Веркалець Іван Дмитрович,
аспірант ПВНЗ Університету Короля Данила

ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ В МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

В статті проведена загальнотеоретична характеристика правової психології в якості одного з елементів механізму реалізації права. Визначено особливості впливу правової психології на процеси формування правовідносин та правореалізації. Доведено, що саме через правові емоції право реалізує свої головні якості – гуманізм, справедливість, формальну рівність суб'єктів і інше. Ці характеристики права виражають людські почуття і оцінки, від їх адекватності щодо законодавства, від психологічного налаштування людей багато в чому залежить ефективність чинних актів усієї правозастосовної та правореалізаційної практики.

Ключові слова: психологія, правова психологія, право, реалізація права, правозастосування, правова свідомість.

Постановка проблеми. Виникнення та існування правової психології пов'язане із властивістю людей безпосередньо, чуттєво сприймати правову реальність, емоційно реагувати на зовнішні стосовно них правові явища. Тому правова психологія виявляється у почуттях, емоціях, настроях членів суспільства щодо реалізації права, відображає його не узагальнено, а конкретизованим чином, формуючи правову поведінку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання визначеної проблематики висвітлювали в своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні науковці як Л.Божович, В. Голубовський, М. Гусаров, Б. Додонов, Р. Ієрінг, Я. Канторович, І. Ластовець, І. Лихачев, А. Мещерякова, С. Рубінштейн, М. Соколов, В. Сирих, К. Хорні, В. Шепітько та інші.

Проте, сучасний стан державно-правового розвитку вимагає нових підходів до проблем реалізації права.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є загальнотеоретична характеристика правової психології, спрямованої на визначення її ролі в процесі реалізації права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виходячи із поліфункціональності самого права, ученими вироблена досить значна кількість дефініцій правової психології і відповідно її впливу на різні форми правовідносин, при цьому слід зазначити, що велика кількість з них, стосуються лише частини об'єкта дослідження, тобто спрямовані на вирішення певного аспекту проблем, що виникають у процесі правореалізації.

Найчастіше проблематика і питання правової психології охоплює наступне коло проблем, які вдало висвітлені в роботах відомого криміналіста В. Шепітька. Дослідник зазначає, що діяльність правоохоронних і правозастосовних органів передбачає необхідність використання психологічних знань, що психологічна наука перебуває у стадії формування і становлення, і також вказує на таку проблему, як участь у вирішенні справи такого фахівця з вузького профілю психологічної науки [16, с. 36–37]. Відтак вивчення правової психології цим автором охоплює тільки кримінологічну проблематику дуже вузького профілю.

У той же час І. Лихачов на протипагу такому підходу зазначає, що правова психологія виступає як така, що природно складається в реальній життєдіяльності людей, вплетена в їх конкретні дії і вчинки, як відображення об'єктивної необхідності в правовій регуляції соціальних взаємодій, а також змісту самих правових відносин, а не тільки з точки зору, наприклад, психології допиту тощо. Тобто як практична екстраполяція, яка реально функціонує в практичній життєдіяльності в більш широкому колі питань. Цей підхід, зазначає автор, орієнтує наукове пізнання в більшій мірі, ніж загальноприйняте рівневе трактування співвідношення правової психології та ідеології у структурі правосвідомості, що має для суспільства безпосереднє практичне значення [9, с. 22].

А. Мещерякова, у свою чергу, зазначає, що під правовою психологією (як складовою частиною правосвідомості) розуміється сукупність сформованих, а також продовжуваних під впливом правових та інших життєвих чинників, які розвиваються, удосконалюються, видозмінюються в

усвідомлених психологічних утвореннях, станах (емоціях, почуттях, переконаннях, звичках, очікуваннях, переживаннях, розчаруваннях), пов'язаних з волею індивіда, які безпосередньо оцінюють правотворчість, конкретні закони та інші нормативно-правові акти, окремі правові норми, сферу реалізації правових норм й інші сторони юридичної практики, включаючи правозастосовну і правоохоронну діяльність, і обумовлюють становлення у конкретного індивіда необхідних мотивів, моделей, установок, намірів відповідної правової поведінки в процесі повсякденної життєдіяльності. Правова психологія, на думку дослідниці, є тією сукупністю психологічних утворень, властивостей і компонентів, які обумовлюють становлення в індивіда необхідних мотивів і установок відповідної правової поведінки, що впливає з правових почуттів та емоцій.

Також авторка зазначає, що правову психологію не слід зводити до нижчого стихійного рівня правосвідомості, оскільки вона аж ніяк не ірраціональна і безідейна. А навпаки неодмінно (у тій чи іншій мірі) включає в себе і певні штрихи, елементи правової ідеології, заломлені у вірування, установки, звички, переживання, емоції, почуття, напряду стикаючись з юридичною дійсністю, правова психологія дозволяє постійно, непомітно, але в деталях і реальній конкретиці оцінювати закони, правові норми, правову поведінку, інші явища юридичної практики [10].

Це дає підстави говорити про те, що об'єктом психологічної науки є психіка особистості як властивість високоорганізованої матерії, яка є особливою формою відображення суб'єктом правовідносин об'єктивної реальності, саморегуляції на цій основі своєї поведінки і діяльності.

Необхідно відзначити, що досліджуючи різноманітність взаємовпливів правової психології, у цьому контексті більшою мірою маємо справу із звичаєвим, а не з нормативним правом. Правову психологію утворюють в тому числі й ірраціональні феномени, такі як правова ментальність, правові звичаї і традиції народу, тобто все те, що формально не регламентоване, але входить в поняття «живе право». У надрах правової психології знаходяться інтуїтивні правові припущення, почуття, прозріння, «одкровення», які допомагають законодавцеві правильно розуміти суть правових феноменів, оцінити їх значущість в той або інший історичний період і знаходити найпритаманніші цим уявленням правові форми.

Керуючись правовою психологією, індивіди оцінюють правові явища на предмет їх відповідності справедливості, і оскільки саме справедливість є критерієм істинності дій державної влади, її правових перетворень, то усі явища, норми, ідеї, що знайшли позитивну оцінку і згоду з позиції правової психології, приймаються суспільною свідомістю як правильні і адекватні соціальним потребам [3, с. 80].

Правотворча і правозастосовна діяльність стає ефективною тоді, коли в цих процесах, разом з потужними, здатними до самоорганізації принципами, пріоритетне місце займає і свідоме. Особливого значення у сфері правової психології набувають правові почуття, які органічно синтезують не лише емоції, а й ідеї, знання. До правових відносяться почуття права як такого, законності, юридичних прав і обов'язків відповідальності, справедливості, свободи, незалежності і тощо [12, с. 19].

Характерною у цьому контексті є думка відомого юриста XIX століття Р. Ієрінга: «Правосвідомість, правове переконання суть абстракції науки, які народу невідомі: сила права, як і сила любові, ґрунтується на почутті...». Правове почуття Р. Ієрінг називає «психологічним першоджерелом існуючого» [5, с. 32].

Саме через правові емоції право реалізує свої головні якості – гуманізм, справедливість, формальну рівність суб'єктів і таке інше. Ці характеристики права виражають людські почуття і оцінки, від їх адекватності щодо законодавства, від психологічного налаштування людей багато в чому залежить ефективність чинних актів усієї правозастосовної практики.

Відтак правове почуття складне соціально-психологічне явище, що супроводжує людство упродовж усієї історії його розвитку. Воно може бути розглянуте у вигляді двох взаємодоповнюючих компонентів: інтуїтивного (природно-правового), в основі якого лежить установка на правову совість і офіційного (позитивно-правового), такого, що має орієнтацію на закон. Під правовими почуттями ми розуміємо емоційні стосунки людини до правової дійсності, до правових явищ, до права як певної системи норм, встановлених або санкціонованих державою [11].

Жодне переживання, афект або потяг, жоден психічний акт взагалі не є правовим «сам по собі». Усі ці явища набувають «правового забарвлення» і стають правовими лише будучи включеними в певну систему спілкування, в певний (а саме правовий) контекст соціального життя. Окремому діючому індивідові, що пізнає, завжди протистоїть вже готова система категорій і понять суспільної свідомості, існуюча незалежно від кожного окремого індивіда (яка і робить його переживання, його почуття правовими). Саме ця обставина часто зображується в теоріях як якась «первинність» правових почуттів по відношенню до діючого права.

До правових почуттів звертається і школа «вільного права», один з представників якої Г. Зінцгеймер підкреслює, що в законі неминучі пропуски, до того ж закон – не єдине джерело права. Протиставляючи «мертвій букві закону» практику, вони закликали шукати право в житті, громадських відносинах, в правосвідомості, в почутті справедливості, в емоціях, в психології суспільства. Особливу увагу і значення правознавці цього напрямку надавали діяльності суддів, їх вільному переконанню, «вільному знаходженню права». Застосування права (винесення ухвал) підпорядковане не лише правилам тієї ж логіки, але і почуттям, емоціям, інтуїції. Варто відзначити, що школа «вільного права» не створила єдиної концепції права, але підготувала особливий ґрунт для становлення психологічної, соціологічної і інших теорій права [6, с. 509-510].

Цікавим в цьому контексті видається дослідження Канторовича які часто посилалися на середньовічного юриста Бартолуса, що у свою чергу інтуїтивно («по справедливості») вирішував правові казуси, а потім доручав учням підібрати для цих рішень обґрунтування з джерел римського права. На прикладах різних (обмежувальних, розширювальних, букввальних) тлумачень й аналогії Канторович прагнув довести, що джерелом правових конструкцій є «...не закон і не логіка, а вільне право або воля домогтися бажаних результатів, чи бажання уникнути результатів небажаних...» [7, с. 263].

В. Сирих визначає правову психологію як сукупність правових оцінок, почуттів, емоцій, волі, які знаходять свій прояв в окремих громадян, соціальних групах і суспільстві в цілому у процесі їхньої предметно-практичної діяльності щодо тлумачення норм права та їхньої реалізації в конкретних правовідносинах [13, с. 134].

Важливими змішаними раціонально-емоційними формами правової психології є правові оцінки і ставлення, правові переконання, правові уявлення. Правова оцінка – це завжди порівняння, в результаті якого суб'єкт обирає те, що відповідає його потребам та інтересам, цінностям його свідомості. Вона формується в результаті співвіднесення знань із наявним досвідом, потребами, інтересами, цілями діяльності. Ставлення до правових явищ формується на основі знань щодо них і виражається в оціночних судженнях [17, с. 81-85]. Адже ці почуття є аналогом до морально-психологічної оцінки правової дійсності.

Крім правових почуттів і правових оцінок слід вказати про правові уявлення – це поняття, думки, установки, стереотипи, які дозволяють індивіду й соціальній групі оцінювати правову ситуацію і пристосовувати свою поведінку до існуючих правових норм. Вони виконують функцію зберігання, відтворення й поширення тієї частини соціального досвіду, яка покликана забезпечити стабільність і динаміку правової системи [15, с. 84-85].

Джерелами правових уявлень є правова інформація, пов'язана із чинним правом, правове минуле й майбутнє, осмисленні власного правового досвіду. При цьому вельми велика роль власного життєвого досвіду, загальної культури, специфіки професії й оточення. Також слід обов'язково вказати на правові переконання, які охоплюють знання, суб'єктивну оцінку цих знань і визначають міру впевненості у справедливості власної оцінки соціально-правової дійсності.

Гармонійність особистості з її внутрішньої психологічної сторони, за Л. Божович, припускає високу узгодженість між свідомістю людини та її несвідомими психічними процесами. Така гармонія забезпечується моральною спрямованістю особистості, мотивуючі сили якої підпорядковані єдиному мотиву, домінуючому і на свідомому, і на несвідомому рівні. Якщо цього не відбувається, то виникають гострі внутрішні афективні конфлікти, які спотворюють і навіть руйнують особистість [1, с. 125]. В той же час, факт можливості внутрішніх конфліктів на всіх етапах життєдіяльності людини є обов'язковим елементом її функціонування і джерелом розвитку, що дозволяє говорити про гармонію як динамічний стан буття особистості.

За Б. Додоновим, структура особистості набуде гармонійності в результаті максимального розвитку здібностей, які створюють домінуючу спрямованість, що надає сенс життєдіяльності людини. Автор доводить, що така, начебто однобічна спрямованість не перешкоджає, а, навпаки, стимулює розвиток багатьох інших інтересів і здібностей людини [4, с. 291]. Гармонійний розвиток досить часто розглядають й як збалансований розвиток чотирьох основних сфер людини: фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної [8, с. 18].

Слід також зазначити, що психологічний вплив права не можна обмежувати лише межами особистісного рівня. Людина протягом свого життя постійно перебуває в тісному соціальному взаємозв'язку з членами сім'ї, трудового колективу, інших соціальних груп, які роблять значний вплив на формування її психологічної установки.

Правова психологія є також наукою, що вивчає відображення у свідомості людей правозначимих сторін дійсності, психологічних аспектів праворозуміння та правотворчості. Право представляє основну форму соціального регулювання, яке забезпечує впорядкованість життєдіяльності суспільства. З історії відомо, що право виникло у зв'язку з розшаруванням суспільства на класи за виниклої необхідності надання вільній людині певних дозволів та впорядкування її соціальної активності.

К. Хорні дійшла висновку, що можна цілком обґрунтовано стверджувати про наявність особливої структури гармонійної особистості на відміну від особистості дисгармонійної [14, с. 219].

Важливою психологічно-правовою категорією, від якої безпосередньо, з нашої точки зору, залежить рівень практичної імплементації функцій права, є правова поведінка. Зміст соціальної значущості правомірної поведінки передбачає: для держави – дотримання особою встановлених і санкціонованих державою правових норм, у яких відображені мета й завдання демократичної, соціальної, правової держави; для суспільства – забезпечення інтересів усіх його членів; для конкретного індивіда – добровільну, свідому поведінку, що виявляється в можливості громадян користуватися всіма передбаченими Конституцією України правами та свободами людини й громадянина.

Стимулювання правомірної поведінки у правовій державі має такі форми: використання права, за якої суб'єкти права самостійно обирають необхідний варіант поведінки. Ця форма вимагає високої соціально-правової активності суб'єкта; виконання норм права, що передбачає реалізацію нормативно-правових актів у практичній діяльності індивідуальних і колективних суб'єктів, утримання від заборонених дій; застосування права. Остання форма полягає в комплексному поєднанні правомірних дій, за якого суб'єкт одночасно виконує обов'язки, користується правами та дотримується правових заборон; дотримання норм права, що передбачає утримування суб'єкта від здійснення вчинків, заборонених нормами права.

Правомірна поведінка корелюється з позитивною (добровільною, ініціативною) юридичною відповідальністю, яка полягає в дисциплінувальному впливі на поведінку людини, чим сприяє формуванню відповідального ставлення до своїх обов'язків. Висвітлено особливості позитивної юридичної відповідальності суб'єктів правомірної поведінки, яка передбачає можливість самостійно здійснювати вільний вибір, виконувати приписи правових норм, свої обов'язки не лише під впливом примусових, каральних санкцій, правових заборон, а свідомо, добровільно, керуючись почуттям особистої гідності. Юридичні наслідки позитивної юридичної відповідальності є сприятливими для суб'єкта та соціально бажаними. Наслідки протиправної поведінки тісно пов'язані з негативною юридичною відповідальністю. У правовій державі метод юридичної відповідальності має не лише охоронний і каральний характер, а переважно стимулювальний. Стимулювальний вплив позитивної юридичної відповідальності має практичне вираження у правомірній поведінці осіб. Це означає, що позитивна юридична відповідальність не зводиться лише до державного примусу, як і державний примус – до юридичної відповідальності, тому що держава на підставі чинного законодавства може не лише примушувати, а й заохочувати суб'єктів правовідносин. У разі порушення правових приписів юридична відповідальність набуває охоронного значення, що також сприяє вихованню у громадян правомірної поведінки.

Так, наприклад, у правовій державі правомірна поведінка, у першу чергу, працівників правоохоронних органів не має зводитися лише до охорони дисципліни та порядку, а, передусім,

полягає в стимулюванні активної, правомірної громадянської позиції. У діяльності працівників правоохоронних органів необхідні професійно-правові навички та вміння. Це означає, що можна володіти всіма необхідними знаннями, адекватно сприймати правові цінності, однак неправильно застосовувати норми права, що може призводити до прийняття помилкових рішень, учинення неправомірних дій. Крім цього, працівники міліції мають дотримуватись основоположного принципу правомірної поведінки, який застерігає, що засіб охорони права не може порушувати власне права, а може лише здійснюватися в його межах. Виховання правомірної поведінки працівників міліції буде сприяти розбудові в Україні громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави за умови переорієнтування їх діяльності із силової на обслуговувальну, установа партнерських стосунків із населенням [2, с. 30-32].

Висновки. Таким чином, у сучасній ситуації правова психологія розглядає право як основний засіб реалізації соціальної справедливості і доцільності. Вчинки людей розглядаються в моральному аспекті, тому справедливість є умовою нормального розвитку суспільства – це соціально належне, у той час як несправедливими і аморальними є беззаконня і свавілля. Особливо підкреслимо, що загальнообов'язкову силу здатна придбати тільки та правова норма, яка може виконувати функцію норми соціальної, іншими словами, відповідати соціальним запитам суспільства і самої особистості, відповідати соціально-психологічному механізму загальнолюдської поведінки.

Список використаних джерел

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Под редакцией Д. И. Фельдштейна. 2-е изд. / Л.И.Божович. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
2. Голубовський В.Є. Об'єктивна необхідність і соціальна значущість правомірної поведінки в розбудові правової держави / В.Є. Голубовський // III Міжнародна науково-практична конференція Актуальні проблеми юридичної психології. (м. Київ 25 квітня 2014). – С. 30–32.
3. Гусарова М.А. Правовая идеология и правовая психология в современном российском обществе: анализ корреляционных связей / М.А. Гусарова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Научно-теоретический и прикладной журнал. – 2017. – № 2 (76). – С. 79 – 82.
4. Додонов Б. И. Гармоническое развитие и типологическое своеобразие личности / Б. И. Додонов // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л. И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1981. – С. 284 – 304.
5. Иеринг Р. Борьба за право : монография / Р. Иеринг ; переводчик С.Я. Гинзбург. – Пер. с 7-го нем. изд. – К. : Типо-литогр. А.К. Брун, 1893. – 71 с.
6. История политических и правовых учений: учебник / Под ред. О.Э. Лейста. – М.: Юридическая литература, 1997. – 576 с.
7. Канторович Я.А. Основные идеи гражданского права / Я.А. Канторович; предисл. А. Малинкий. – Х. : НКЮУССР, 1928. –309 с.
8. Ластовець І.В. Психологічні складові гармонійної особистості курсантів ВНЗ МВС України / І.В. Ластовець. – Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія Психологія. – № 1032. – Харків, ХНУ, 2012. – С. 17 – 19.
9. Лихачев И. А. Правовая психология: понятие, структура и ее место в системе правовых и политических отношений : автореф. дис. канд. социол. наук : 09.00.11 / И. А. Лихачев ; Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль, 1999. – 24 с.
10. Мещерякова А. В. Проблемы правовой психологи курсантов вузов МВД России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Мещерякова. – Волгоград, 1999.
11. Рубинштейн С.Л. Эмоции и потребности / С.Л. Рубинштейн. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psyarticles.ru/view_post.php?id=222 – назва з екрану.
12. Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов / Н.Я. Соколов. – М. : Наука, 1988 – 224 с.
13. Сырых В.М. Введение в теорию образовательного права: ученик / В.М Сырых. – М.: Готика, 2002. – 340 с.

14. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию : Перевод Е.И. Замфирпод ред. проф. М.М. Решетникова / К. Хорни. – СПб; БСК. – 1997. – 316 с.
15. Шаповалов И.А. Некоторые теоретические аспекты формирования российского правосознания / И.А. Шаповалов // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 84 – 90.
16. Шепітько В. Ю. Проблеми використання психологічних знань у кримінальному процесі / В. Ю. Шепітько // Актуальні вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы. – Х. : Право, 1998. – 295 с.
17. Щегорцов В.А. Социология правосознания / В.А. Щегорцов. – М.: Мысль, 1981. – 174 с.

Веркалец И. Д. Правовая психология в механизме реализации права

В статье проведена общетеоретическая характеристика правовой психологии в качестве одного из элементов механизма реализации права. Определены особенности влияния правовой психологии на процессы формирования правоотношений и правореализации. Доказано, что именно через правовые эмоции право реализует свои главные качества – гуманизм, справедливость, формальное равенство субъектов и др. Эти характеристики права выражают человеческие чувства и оценки, от их адекватности по законодательству, от психологического настроения людей во многом зависит эффективность действующих актов всей правоприменительной и правореализационной практики.

Ключевые слова: психология, правовая психология, право, реализация права, правоприменение, правовое сознание.

Verkalets I. D. Legal psychology in the realization of law

In the article the general theoretical description of legal psychology as one of the elements of the mechanism of realization of law is conducted. The peculiarities of the influence of legal psychology on the processes of formation of legal relations and implementation of law are determined. It is proved that it is through legal emotions that law realizes its main qualities – humanism, justice, formal equality of subjects, and so on. These characteristics of law express human feelings and assessments, from their adequacy to legislation, from the psychological adjustment of people largely depends the effectiveness of current acts of all law enforcement and right-realization practices.

Key words: psychology, legal psychology, law, implementation of law, law enforcement, legal consciousness.

Надійшла до редакції 4 червня 2018 р.

